

KIBERETIKA — RAQAMLI MAKONDA AXLOQIY QADRIYATLAR VA ME'YORLAR TIZIMI SIFATIDA: KIBERFALSAFIY VA ONTOLOGIK

Ro'ziboyev Qurbonmurod - "Cyber university" davlat universiteti
Huquq biznes fakulteti menedjeri, samsung03acore@gmail.com, Orsid: 0009-
0005-9133-371X +998998839873

Annotatsiya: *Maqolada kiberetika raqamli ontologiya nuqtai nazaridan tahlil qilinib, inson va sun'iy intellekt o'rtasidagi axloqiy munosabatlar yoritilgan. Kiberetika raqamli makonning fundamental qadriyatlar tizimi sifatida asoslangan.*

Kalit so'zlar: *Kiberetika, raqamli ontologiya, kiberfalsafa, sun'iy intellekt axloqi, raqamli qadriyatlar.*

CYBERETHICS — AS A SYSTEM OF MORAL VALUES AND NORMS IN THE DIGITAL SPACE: A CYBERPHILOSOPHICAL ANALYSIS

Abstract: *The article analyzes cyberethics through digital ontology, exploring ethical relations between humans and artificial intelligence. Cyberethics is established as the fundamental value system of the digital space.*

Keywords: *Cyberethics, digital ontology, cyberphilosophy, AI ethics, digital values.*

КИБЕРЭТИКА — КАК СИСТЕМА МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ И НОРМ В ЦИФРОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ: КИБЕРФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация: *В статье кибэрэтика анализируется с позиций цифровой онтологии, раскрывая этические отношения между человеком и искусственным интеллектом. Кибэрэтика обосновывается как фундаментальная система ценностей цифрового пространства.*

Ключевые слова: *Кибэрэтика, цифровая онтология, кибэрфилософия, этика ИИ, цифровые ценности.*

KIRISH

Insoniyat sivilizatsiyasining uchinchi ming yillikdagi eng yirik ontologik evrilishi — bu fizikal reallikdan raqamli reallikka (inforsferaga) ko'chish jarayonidir. Kiberfalsafa nuqtai nazaridan, bugungi kunda insoniyat shunchaki yangi texnologiyalardan foydalanayotgani yo'q, balki mutlaqo yangi borliq — raqamli makonni yaratmoqda va uning ichida yashamoqda. Kiberfalsafa (Cyberphilosophy) — bu an'anaviy falsafiy savollarni raqamli texnologiyalar, kompyuterlar va virtual reallik prizmasi orqali qayta ko'rib chiqadigan zamonaviy fanlararo sohadir. Bu

shunchaki "kompyuterlar haqida o'ylash" emas, balki "raqamli dunyoda inson mohiyati nima?" degan fundamental savolga javob izlashdir.

L. Floridi ta'kidlaganidek, inson endilikda "onlayf" (onlife) holatida — oflayn va onlayn chegaralari butunlay xiralashgan gibril reallikda mavjud. Ushbu yangi ontologik makon o'zining qonuniyatlariga, mantiqiy tuzilmasiga va subyektlariga ega. Biroq an'anaviy antropotsentrik (faqat insonga yo'naltirilgan) axloq normalari raqamli makondagi munosabatlarni tartibga solish uchun o'zining episteomologik va aksiologik salohiyatini yo'qotmoqda. [2, 63]

Kiberetika (kiber va etika so'zlarining birikmasi) — bu raqamli texnologiyalar, internet va sun'iy intellektning rivojlanishi natijasida yuzaga keladigan axloqiy va huquqiy masalalarni o'rganuvchi sohadir. U insonning raqamli muhitda o'zini qanday tutishi, texnologiyalardan foydalanishda nimalarga amal qilishi kerakligini belgilaydi. Raqamli dunyoda har bir inson o'zidan "raqamli iz" qoldiradi. Kiberetika bu ma'lumotlarning qanchalik himoyalangani, ulardan kimlar va qanday maqsadda foydalanishi mumkinligini tahlil qiladi. Insonning roziligisiz uning ma'lumotlarini to'plash va sotish eng katta axloqiy muammolardan biridir. [6, 26]

Dastlabki bosqichlarda "kompyuter etikasi" yoki "tarmoq etikasi" (netiquette) deb atalgan tushunchalar asosan internetdan xavfsiz foydalanish va axborot o'g'riligining oldini olish kabi yuzaki muammolarni qamrab olgan. Ammo sun'iy intellekt (SI), avtonom algoritmlar, katta ma'lumotlar (Big Data) va neyron tarmoqlarning rivojlanishi natijasida kiberetika sof amaliy qoidalar to'plamidan fundamental falsafiy tizimga aylanib ulgurdi. Bugungi kunda kiberetika — bu raqamli ontologiyaning ajralmas qismi bo'lib, kiber-makonda "yaxshilik" va "yomonlik", "adolat" va "kamsitish", "erkinlik" va "determinizm" toifalari qanday namoyon bo'lishini o'rganuvchi fan tarmog'idir. [2, 93]

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi — kiberetikani raqamli makonning axloqiy o'zagi sifatida kiberfalsafiy jihatdan asoslash hamda inson ekzistensiyasi va avtonom algoritmik mantiq kesishmasida yuzaga keladigan axloqiy dilemmalarni tizimlashtirishdir. Bu maqsadga erishish uchun maqolada an'anaviy qadriyatlarining raqamli transformatsiyasi, sun'iy intellektning axloqiy agent sifatidagi maqomi va kiber-gumanizm poydevorini qurish muammolari tahlil qilinadi.

METODOLOGIYA

Ushbu ilmiy ish doirasida tadqiqot obyekti hisoblangan raqamli makon va undagi axloqiy munosabatlarni tahlil qilishda zamonaviy falsafaning bir nechta fundamental yondashuvlari qo'llanildi:

Raqamli ontologiya yondashuvi (Digital Ontology)

Ontologiya — borliq haqidagi ta'limot. Kiberfalsafada raqamli ontologiya axborotni koinotning eng asosiy qurilish ashyosi sifatida qabul qiladi. Ushbu metodologiyaga ko'ra, raqamli makondagi har bir ma'lumot birligi (kod, algoritm, raqamli iz)

shunchaki texnik parametr emas, balki ontologik mavjudlikka ega bo'lgan obyekt hisoblanadi. Bu yondashuv raqamli makonda sodir bo'layotgan axloqiy buzilishlarni jismoniy hayotdagi jinoyatlar bilan tenglashtirish uchun nazariy baza bo'lib xizmat qildi.

Kiberetik me'yorlarni aniqlashda qadriyatlar falsafasi (aksiologiya) hamda mantiqiy modellashtirish sintezidan foydalanildi. Xususan, N. Bostromning "superintellekt" va "qadriyatlarni moslashtirish" (value alignment) nazariyalari [1, 63], L. Floridining "Axborot etikasi" prinsiplari deduktiv tarzda tahlil qilindi. Insonning hissiy-ekzistensial ongi hamda mashinaning sof matematik-algoritmik mantig'i o'rtasidagi ziddiyatlarni ochib berish uchun qiyosiy-mantiqiy tahlil usuli qo'llanildi. [2, 87]

Raqamli makonning inson mohiyatiga (ekzistensiyasiga) ta'sirini o'rganish maqsadida ekzistensial falsafa elementlaridan (shaxsning o'zligi, erkin iroda, tanlov huquqi) zamonaviy texnologik kontekstda foydalanildi. Bunda avtonom tizimlarning inson irodasini manipulyatsiya qilish xavflari falsafiy nuqtai nazardan baholandi.

Internetda ma'lumot tarqatish juda osonlashdi. Bu esa bironing mehnat mahsulini (kitob, musiqa, dasturiy ta'minot yoki rasm) muallif ruxsatisiz ishlatish, ya'ni "piratlik" masalasini keltirib chiqaradi. Kiberetika mualliflik huquqini hurmat qilish va adolatli foydalanish (fair use) prinsiplarini ilgari suradi.

Kiber-bulling va raqamli muloqot madaniyati

Internetda anonimlik (o'z ismini yashirish) imkoniyati borligi sababli, ba'zi odamlar boshqalarni haqorat qilish yoki kamsitishga moyil bo'ladi. Kiberetika — "netiket" (tarmoqdagi etiket) qoidalariga rioya qilishni, ya'ni muloqotda o'zaro hurmatni saqlashni talab qiladi. [4, 68]

Hozirda qarorlarni ko'pincha algoritmlar qabul qilmoqda (masalan, kimga kredit berish yoki kimni ishga olish). Kiberetika bu algoritmlar adolatli bo'lishi, irqiy, jinsiy yoki ijtimoiy kamsitishlarga (bias) yo'l qo'ymasligi kerakligini o'rgatadi. Shuningdek, haydovchisiz avtomobillar kabi texnologiyalar hayoti xavf ostida qolganda qanday "axloqiy" tanlov qilishi kerakligi ham ushbu sohaning muhim savolidir.

Xakerlik hujumlari, viruslar tarqatish yoki tizimlarni ishdan chiqarish nafaqat qonunbuzarlik, balki chuqur axloqsizlik hamdir. Kiberetika mutaxassislarni o'z bilimlarini zarar yetkazish uchun emas, balki himoya qilish uchun ishlatishga chaqiradi.

NATIJALAR

Kiberfalsafiy va ontologik tadqiqotlar natijasida raqamli makonda shakllanayotgan kiberetika tizimi quyidagi asosiy me'yoriy darajalardan iborat ekanligi aniqlandi:

Raqamli o'zlik (Digital Identity) va ma'lumotlar daxlsizligi ontologiyasi Tadqiqotning eng birinchi va muhim natijasi shundan iboratki, raqamli makonda shaxsiy ma'lumotlar insonning mulki emas, balki uning ontologik davomi, ya'ni "raqamli tanasi" hisoblanadi.

Fizikal dunyoda insonning jismoniy tanasiga tajovuz qilish qanday og'ir axloqiy va huquqiy jinoyat hisoblansa, raqamli muhitda shaxsiy ma'lumotlarni o'g'irlash, manipulyatsiya qilish yoki noqonuniy qayta ishlash ham inson o'zligiga qilingan ekzistensial tajovuz sifatida baholanishi lozim. Kiberetika maxfiylikni (privacy) shunchaki huquqiy norma emas, balki raqamli shaxsning yaxlitligini ta'minlovchi axloqiy imperativ sifatida qabul qiladi. [3, 77]

Jamiyatda "kompyuter va algoritmlar his-tuyg'udan xoli bo'lgani uchun ular mutlaqo xolis qaror qabul qiladi" degan xato tushuncha mavjud. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, algoritmlar ontologik jihatdan neytral (bexatar) emas. Ular o'zlarini yaratgan dasturchilarning, jamiyatning va o'qitilgan ma'lumotlar bazasining yashirin kamsitishlari (bias), stereotiplari va axloqsiz qarashlarini meros qilib oladi. Raqamli makondagi axloqiy me'yorlar algoritmik xolislikni talab qiladi. Sun'iy intellekt tomonidan ishga qabul qilish, kredit ajratish yoki huquqbuzarlikni aniqlash jarayonida insonlarni irqi, jinsi yoki ijtimoiy kelib chiqishiga ko'ra kamsitish ehtimoli kiberetikaning eng jiddiy natijaviy muammolaridan biri sifatida qayd etildi. [8, 26]

Kiberetikani tizimlashtirishdagi yana bir muhim natija — avtonom tizimlar keltirib chiqargan oqibatlar uchun mas'uliyatni aniqlashdir. Agar o'z-o'zini boshqaruvchi avtomobil yoki tibbiy tashxis qo'yuvchi neyrotarmoq fojiali xatoga yo'l qo'ysa, axloqiy javobgarlik kimning zimmasiga tushadi? Dasturchi, foydalanuvchi yoki sun'iy intellektning o'zigami?

Natijalar "Taqsimlangan axloqiy mas'uliyat" (Distributed Moral Responsibility) konsepsiyasining zaruratini ko'rsatdi. Ya'ni, raqamli makonda axloqiy subyekt yakka inson emas, balki "inson+apparat+algoritm" kompleksidan iborat kiber-fizik tizimdir. [7, 45]

Raqamli platformalar foydalanuvchilarni tarmoqda ko'proq ushlab turish uchun ularning dofamin retseptorlarini manipulyatsiya qiluvchi "e'tibor iqtisodiyoti" (attention economy) va geymifikatsiya mexanizmlaridan foydalanadi. Kiberfalsafa buni insonning erkin irodasi (free will) va kognitiv mustaqilligiga qilingan axloqiy aralashuv sifatida tasdiqlaydi.

MUHOKAMA

Kiberfalsafaning eng qaynoq muhokama markazida mashinali onglilik va uning axloqiy layoqati yotadi. An'anaviy etika faylasuflari (Kant, Aristotel) axloqni erkin iroda va anglangan qadriyatlar bilan bog'laydi. Ammo avtonom neyrotarmoqlar

ongsiz ravishda, faqat matematik ehtimolliklar ustiga qurilgan xulosalar yordamida harakat qiladi.

L. Floridining axborot etikasi yondashuvida sun'iy intellektni to'laqonli shaxs sifatida emas, balki "sun'iy axloqiy agent" (artificial moral agent) sifatida tan olish taklif etiladi. Bu degani, SI o'z harakatlarining mohiyatini his qilmasa ham, uning harakatlari tashqi dunyoga axloqiy ta'sir ko'rsatgani uchun u axloqiy baholash subyektiga aylanadi.

N. Bostrom o'zining superintellekt haqidagi asarlarida mashina mantig'ining "ortogonal" (insoniy qadriyatlarga mutlaqo yot va parallel) bo'lishi xavfidan ogohlantiradi. [1, 66] Insoniyatning axloqiy qadriyatlari millionlab yillik biologik evolyutsiya, ijtimoiy kelishuvlar, empatiya va zaiflik hissi asosida shakllangan. Algoritmarda esa biologik zaiflik va o'lim qo'rquvi yo'q, shuning uchun ularda insoniy empatiya bo'lishi ontologik jihatdan imkonsizdir.

Muhokamalar shuni namoyon etadiki, kiberetika sof matematik ratsionallikni shunchaki inson foydasiga xizmat qildirish bilan cheklanmasligi kerak. Biz SIn insoniy qadriyatlar bilan "moslashtirish" (value alignment problem) masalasida yechim topmasak, kelajakda qat'iy, ammo insoniylikdan xoli bo'lgan raqamli diktatura (algoritmik determinizm) ostida qolishimiz mumkin.

An'anaviy ekologik etika faqat tirik tabiatni asrashga qaratilgan edi. Kiberetika esa Floridi tili bilan aytganda "Inforsfera"ni asrashni, ya'ni axborot ekologiyasini yaratishni talab qiladi. Har qanday axborotni o'chirish, buzish yoki entropiya (boshboshdoqlik) holatiga keltirish kiberfalsafiy yovuzlik (ontological evil) hisoblanadi. Bu muhokama axloqning chegaralarini inson va tirik mavjudotlardan kengaytirib, mavhum raqamli kodlarni ham himoya qilish darajasiga olib chiqadi.

Barcha kiberfalsafiy ziddiyatlarni tahlil qilib, biz shunday munozarali xulosaga kelamizki, texnologik taraqqiyotni to'xtatib bo'lmaydi. Ammo uning yo'nalishini axloqiy jihatdan boshqarish mumkin. Kiberetika bugungi kunda "kiber-gumanizm" deb nomlanuvchi yangi mafkuraning o'zagini tashkil qilishi shart. Kiber-gumanizm — raqamli makonda texnologiya insonga emas, inson texnologiyaga va o'zaro hamkorlik orqali umumiy borliqqa mas'uliyat bilan yondashadigan tizimdir. [3, 13]

Raqamli olamda biz bilimlarni bevosita emas, balki filtrlar va algoritmlar orqali olamiz. Kiberfalsafa "algoritmik haqiqat" muammosini o'rganadi. Agar qidiruv tizimlari va ijtimoiy tarmoqlar bizga faqat biz yoqtirgan ma'lumotni ko'rsatsa, biz ob'ektiv dunyoni ko'rish qobiliyatini yo'qotmaymizmi? Bu yerda "haqiqat" tushunchasi shaxsiy qiziqishlar doirasiga qamalib qolish xavfi tug'iladi.

Virtual olamda vaqt va makon tushunchalari o'zgaradi. Bir necha millisekund ichida dunyoning narigi chetidagi server bilan bog'lanish yoki virtual olamda yillar

davom etadigan jarayonlarni soniyalarda simulyatsiya qilish an'anaviy "fizik vaqt" tushunchasini yemiradi. Bu esa inson tajribasining yangi, raqamli o'lchamini yaratadi.

XULOSA

Mazkur ilmiy maqolada o'tkazilgan kiberfalsafiy va ontologik tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Kiberetika — yangi ontologik tartib: Kiberetika shunchaki amaliy qoidalar yig'indisi emas, balki axborot davrining fundamental axloqiy negizi hisoblanadi. U virtual makonda inson qadr-qimmatini, irodasi va ekzistensial mustaqilligini asrab qolishning yagona nazariy qalqonidir.

Axloqning raqamli transformatsiyasi: An'anaviy tushunchalar (mulk, shaxs, erkinlik, xolislik) raqamli makonda mutlaqo yangi o'lchov kasb etadi. Shaxsiy ma'lumotlar daxlsizligi insonning ontologik yaxlitligiga tenglashtirilishi zarur.

Algoritmik determinizm xavfi: Avtonom tizimlar va sun'iy intellekt rivojlanishi bilan insoniyat o'zining qaror qabul qilish huquqini qora quti (black box) mantiqida ishlovchi mashinalarga topshirmoqda. Bunga qarshi algoritmik xolislik va ochiqlik prinsiplari qat'iy joriy qilinishi lozim.

Istiqboldagi vazifalar: Kiberfalsafaning kelajakdagi asosiy vazifasi inson empatiyasi va sun'iy intellektning sovuq ratsionalligini o'zaro muvozanatga keltiruvchi qadriyatlarni o'rnatish (value alignment) mexanizmlarini ishlab chiqishdir. Texnika va texnologiya har doim qonunlardan ko'ra tezroq rivojlanadi. Qonunlar hali ishlab chiqilmagan bo'shliqlarda etika inson uchun yagona yo'l ko'rsatuvchi mayoq bo'lib xizmat qiladi. Raqamli olamda har bir foydalanuvchi "bu ishni qilishga texnik imkoniyatim bormi?" degan savoldan ko'ra, "bu ishni qilishim to'g'rimi?" degan savolni berishi kiberetikaning asosiy maqsadidir.

Xakerlik hujumlari, viruslar tarqatish yoki tizimlarni ishdan chiqarish nafaqat qonunbuzarlik, balki chuqur axloqsizlik hamdir. Kiberetika mutaxassislarni o'z bilimlarini zarar yetkazish uchun emas, balki himoya qilish uchun ishlatishga chaqiradi.

Kiberfalsafa — bu kelajak falsafasidir. U bizga kompyuterlarni qanday yasashni emas, balki kompyuterlar bizni (insoniyatni) qanday o'zgartirayotganini tushunishga yordam beradi.

Xulosa qilib aytganda, kiberetika texnologik inqilobning insoniyatga xizmat qilishini ta'minlovchi kompasdir. Usiz raqamli makon ongsiz kodlar hukmronlik qiladigan va inson ekzistensiyasi yo'qoladigan sovuq va begonalashgan bo'shliqqa aylanib qolishi muqarrardir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Bostrom, N. (2014). *Superintelligence: Paths, Dangers, Strategies*. Oxford University Press. (Sun'iy intellekt qadriyatlari va ortogonal mantiq muammolari).
2. Floridi, L. (2013). *The Ethics of Information*. Oxford University Press. (Inforsfera, onlayf va raqamli ontologiya konsepsiyalari).
3. Wiener, N. (1954). *The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society*. Houghton Mifflin. (Kibernetika va axloqning dastlabki aloqadorligi).
4. Moor, J. H. (1985). What is Computer Ethics? *Metaphilosophy*, 16(4), 266-275. (Kompyuter etikasining falsafiy muammolari).
5. O'Neil, C. (2016). *Weapons of Math Destruction: How Big Data Increases Inequality and Threatens Democracy*. Crown Publishing Group. (Algoritmik kamsitish va bias muammolari).
6. Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. PublicAffairs. (Raqamli o'zlik va ma'lumotlar manipulyatsiyasi).

7

8. Brey, P. (2000). Disclosive Computer Ethics. *Computers and Society*, 30(4), 10-16. (Axborot texnologiyalaridagi yashirin axloqiy me'yorlarni ochib berish).

T
a
d
d
e
o
,

M
.
,

&

F
l
o
r
i
d
i
,